

A SZÓ HALÁLA?

„Költők alapítottak eddig minden maradandót.“

Hölderlin

NAPI SAJTÓNK mind sűrűbben foglalkozik nyelvünk romlásával.

Több hírlapunk cikkek egész sorát szenteli ennek a kérdésnek.

A lényeghez tán egyik napilapunk „Ki ne mondja!“ c. cikksorozata jár legközelebb. A minden gondolkodásbéli fáradtság nélkül hozzáférhető, készen kapott, közkeletű, szajkószerűen használt, nyegle szólásmondások kipellengérezésével egyedül ez a cikksorozat érinti a kérdésnek mélyebb társadalmi és lélektani vonatkozásait. S ezzel a kérdés magvát. Mert hiszen ez a kóros jelenség — az emberi szellem elkényelmesedése, megnyugvása a közönségesben — egyik tünete csak az egyetemes kulturális válságnak. S mint ilyen tüzetesebb vizsgálatunkra érdemes.

„A Szó által teremtett minden és általa lett, ami lett“ — mondja Szent János evangélista.

A szó az, aminek útján a valóság nekünk adja magát s rajta keresztül lát napvilágot a Titok. A nyelv abban különbözik más kifejező jelektől, hogy szellemi tartalmakat közvetlenül kifejezésre tud juttatni. Az ember, amint egyre új meg új élmények sodrába kerül, különbözőképp visszhangzik rájuk. S ezeknek az élményeknek első nyelvi jegyeit érzéki tárgyaktól veszi kölcsön s bizonyos határig azok színeivel festi is. „Minden fejlődő és kifejlett nyelvnek az analógia a törvénye.“ (Müller Miksa.) Képes beszéd nélkül az ember szellemi életében elképzelhetetlen a haladás. Ez az átvitel pedig legott a szavak megalkotásával egyidejűen történik. A paraszti beszédben az átalakulás e folyamatát szinte nyomon követhetjük. De a nagyváros, melyben az ősi gyökerektől elszakadt tömeg él, természetellenes környezetében, merőben a gyakorlati élet köznapi gondjaira, szükségleteire és kérlelhetetlen realitásaira zsugorítva, szüntelen kölcsönhatások játékszerképp szellemileg módfölött elkényelmeskedve, — kezdi veszíteni saját szavait és készen talált, a sűrű használatban simára koptatott, elnyútt szócsoportokra, szokványos kapcsolásokra, kézügybe eső, kész kifejezésekre szorítkozik. „Kezdetben, virágzása elején a nyelv kétségkívül fölöttébb bájos játékok lehetőségeit rejtegette ... Azonban a rideg történeti élet s az a tény, hogy a dolgok maguk birtokba vették a nyelvet, valamint a sűrű használat lassankint eltompította a szavak erejét“ — mondja Burckhardt Jakab. (Weltgeschichtliche Betrachtungen, 1941.,

115. 1.) Ez a dialektikus szükségszerűségből bekövetkező tény a biztos tekintetű Ortega figyelmét sem kerülte el. ő még vigasztalanabbnak érzi a Szó sorsát: „Az eleven, a maga értelmét tudó gondolatból elcsépelte fordulat lesz, melyre a szellem lomhán és vakon rábízta magát. A szólásmondások lebecsülése nem oktalan eredetiség-hajhászás és nem is szükségkép sznobizmus. Jó oka azon a megfigyelésen alapszik, hogy a közhelyek a gondolat megszüntét, helyesebben kiszorultát jelentik“. (Hallgatás, a nagy Brahman.) A túl élénkké vált emberi érintkezés e leegyszerűsödött, sablonizálódott nyelvi kisegítő-eszközei lassacskán önállósodnak s a valódi szó helyére lépnek. A nyelvhasználó (a beszélő) voltaképp ezekkel az út mentén heverő szükségszavakkal helyettesíti a maga szavait. Ha keresne, tán eredeti szót is találna, megtalálná a maga szavait, ám keresni rost s így bizonyos nyelvi automatizmus, bizonyos gondolatlan kényelmi nyelv alakul ki, mikoris az elme a legelső kézügybe eső, jó-rossz kész-kifejezésre

„kapcsol” rá. A fait de parole, a beszédtevényt, mely eddig valamilyen formában — hacsak a leghalványabb árnyalatban is — mindig magán viselte alkotója egyéni bélyegét, most ványadt kivonattá, tartalmatlan szókonzervvé töpörödött össze. Az „utca” és a kisközéposztály „társaság”-ának beszélgetései a figyelmesen fülelőt e tekintetben a legnagyobb aggodalommal tölthetik el. A különbség a kettő között mindössze az, hogy a „társaság” kifejezőkészlete egy halvány árnyalattal „műveltebb” tán az utcáénál. A gondolattalan, az automatikus szóhasználat tényén ez azonban — itt is, ott is — vajmi keveset változtat. A „társaság”, a kisközéposztály tömegeinek köznyelvébe legfőleg másféle mechanikus elemek tódultak be. Ezt a nyelvet egyidőben pl. a politika és a hadászat időszerű jelszavai és szólami leplek el ellenállhatatlan varázsukkal, pompás kifejezőkészletet nyújtva ezzel a tudatlan nagyképűségnek. Ez idők termékei az „eszmerend”, az „élettér”, a „dinamikus”, a „totális”, az „elszakadás”, az „elreteszelés” s mind közül a legrettenetesebb, a „célkitűzés” és társai. Az „utca” ezenközben beérte olyan szerényebb és közönségesebb származású „csattanószavakkal”, kész szó-gyártmányokkal, mint: kitol, ellóg, bedől, bepaliz, randalíroz, leken, stb., és a „művelt” nyelv ilyen álképleteivel, mint: bicigli, klinik, Rókusuz, inekció, dedektív, stb.

Evvel összehasonlítva, milyen más a falu! A természet közelségében élő ember voltaképp nem is veszítheti el a maga szavait. Szinte szemünk láttára, fülünk hallatára keletkeznek azok. Őriznek még valamit ősi zamatáiból, eredeti varázsukból (mágiájukból). Hamis műveltségelemektől nem terheltek, félművelt kifejezésekkel még meg nem rontottak. (A forrás még közel!) Ezért jár megújulni az irodalmi nyelv — mikor készletei kimerülőben vannak s maga már fáradt — mindegyre a nép nyelvéhez. Ezért olyan meglepő — szinte üdítő — számunkra, megromlott nyelvérzékű, egyezményes „tolvajnyelvet” beszélő nagyvárosiak számára a nép egyszerű gyermekeivel való beszélgetés.

Korunk kultúrájának legnagyobb veszedelme, a mechanizáció föl tartóztatathatatlanság a nyelvet sem kerülhette el, a civilizáció tömörüléshelyein, nagyvárosainkban. Hiszen pl., még a legindividuuálisabb jelenség, a női szépség sem maradhatott ment itt az uniformizálódás, a közös típusra egyszerűsödés, egységesülés folyamatától, lemondva ezzel egyetlenség, a mindenki másétól eltérő, a természetadta saját-jelleg minde- nek fölött álló varázsáról, a különböztetésre rost, a modern tömegnevelő intézetekben (moziban, kültelki színházban) egyformára tenyésztett átlag- ízlés kedvéért. Ez a szépség nincs adva többé, hanem „világhíres” minták után „készül”. Műhelyekben.

A köznapi, átlag-műveltségelemekkel telitömött, a szokványos szó- használatban eltompult, elkényelmesedett elme nem keresi, nem alkotja meg többé saját szavait, hanem a készhez nyúl, él az agyoncsépelet, az út szélén heverő, kész kifejezéssel (mely ugyan lehet találó, szellemes, — sőt rendszerint az is! — de nem az övé!). Az embernek szinte az a benyomása támad, hogy a Szó civilizációnk e gócaiban halálán van s örökébe a kész kifejezés, a mindenre alkalmazható köz-mondás, a „slogan” készülő lépni. S minthogy ez az új, gyakorlatias hasznú, a „közforgalomban” pompásan beváló nyelv eleven valóság s mint ilyennek megvannak a maga szükség- letei, annak rendje és módja szerint egyszeriben irodalom is támadt ezen a nyelven; a legközönségesebb, a legelhasználtabb, a legelnyűttebb szavak- kal élő, a „hogyan” teljesen semmibe vevő, az érzélgés vagy a rémület- keltés minden kipróbált módszerében dúskálkodó, csak rohanó cselekményt tálaló, a képszerűséget messzekerülő, száraz, tényközlő irodalom. Így szület- tett meg, korunk nagyobb dicsőségére a közönségesség népszerű irodalma.

Példa egy ilyen szenzációs sikerű, egészen friss sütetű, már a ponyva-rendelet kiadása óta megjelent „A fény játéka” című ponyvatermékből:

„Most vissza kell térnie a lépcsőházba. A felvonó még mindig nyitva állt. Roberta lába a földbe gyökerezett. Az ajtóba kapaszkodott és magában egyre azt hajtogatta, hogy a lordot már elvitték és neki most be kell néznie a liftbe. Nagy erőfeszítéssel felemelte fejét és körülnézett. Ahol nemrégiben Lord Wutherwood ült, a felvonó falából fényes acélgomb állt ki. A gomb közepén kis mélyedés. Mintha foltos volna. Roberta merev tekintettel nézte. A folt egyre nyúlott. Halk koppanást hallott, puha kis neszt. A bőrrel bevont ülésre meredt. A bőrhuzat mélyedésében, ahol Lord Wutherwood ült, megpillantotta a kis fekete tócsát. A falról lecsöpögő vér ide gyűlt össze. Vissza az éléskamrába! Olyan gyorsan futott, amint csak lába bírta ... Megvan a sárga portörő!...”

És így tovább, és így tovább, végeérhetetlenül...

Néhai való, hajlíthatatlan szigorú, jó Péterfy Jenő, ki még Tolsztoj Háború és béke című világirodalmi remekének silány magyar fordítását is ekként róta meg: „A fordított regényeknél a kritikátlan olvasás észhígító hatását legalább a nyelv szabatosságával kellene némileg ellensúlyozni” (összegy. m. III. 443.1.) — mit szólna vajjon ma — ha élne — mindahhoz a nyelvi és szellemi szörnységhez, amivel „népszerű” irodalom címen jótartják a nagyváros betűnyelű tömegeit? S nem esnék-e kétségbe afölött, hogy a sűrű olvasottság következtésekép, a dolog immanens logikájánál fogva éppen ennek a velejéig hamis literatúrának haszontalan nyelvi dudvája lepi el a köznyelvet? A gyengeelméjűség határán mozgó verses „slágerek”-ről ezúttal ne is essék külön említés. Ezek, a mellettünk „biciglijükön” elhúzó szerelőinasok érzelmes visszaadásában mindannyiunk előtt ugyanis untig ismeretesekek.

Hogy aztán ez az irodalom éppen az Irodalomnak (s minden művészetnek!) legsajátabb lényegéről mond le önként, arról t. i., hogy mindig és szükségszerűen új, eredeti, rendkívüli, nem ismételt, egyszeri, valakinek egyetlen léte legmélyebb valójából fakadt alkotása legyen, — a roppant fogyasztásra építő, kitűnő üzlet hevében alig jöhet számításba. S emellett ez a gyakorlati irodalom, mintegy önigazolással, nem fukarkodik amannak a másiknak, az igazinak kicsinylésével, ócsárolásával sem: „E józan kornak cifra szavakra többé semmi szüksége sincsen!” „A mai, sietős, munkájától teljesen igénybevett ember nem ér rá s nem is szeret a képzelet szüleményeinél hosszasan időzni. Az irodalomtól pihentetést és nem gondolkodtatást, bonyolult jel- vagy képrendszerrel élő rejtvényeket vár. Egyszerűséget, tény-főlsorolást, jó izgalomba ejtő, élet-szerű, rohanó cselekményt.” „Legyen vége már a szép szavakkal való, öncélú játszadozásnak!” „Az irodalom legyen korszerű, tárgyias, közérthető, mindenki-irodalma. Az eddigi csak a kiváltságosaké volt.” (Mintha bizony az irodalomnak eddig is nem az lett volna a célja és legsajátabb értelme, hogy egy más, a köznapitól elütő, rendkívüli szférába, a Szellem szférájába való fölemeléssel mindenkit, ki vele érintkezésbe kerül, kiváltságossá tegyen!? A közönségességhez való készséges alkalmazkodással csak a mai tömegirodalomnak törekvése a lefelé való nivelálás.) A közönségességhez való jog természetesen elvitathatatlan joga mindenkinek. De az ilymód múlthatatlanul elközönségesező korok fogékonysága — ha fiai még annyit olvasnak is, sőt minél többet, annál inkább — szükségkép el fog csenevésznedni a rendkívüli, az egyetlen, az igazi irodalom, a Szó, az Ige iránt. A lélek rendkívülit befogadó szervei sorvadásnak indulnak. A szellemi vak számára a költészetten áttünedező naplemente csodás színei láthatatlanokká fognak válni. S ennek ered-

ményekép nem lesz többé naplemente, mert nem lesz kinek. Csak tán a Föld fogja végezni napi körforgását változatlanul tovább s úntan éjbe merül... Az érzékelés hanyatlásával a Szellem napjának is le kell áldoznia. A természettől és szellemi (esztétikai) tényékké szublimált jelenségeitől való illetén elfordulásnak múlhatatlanul együtt kell járnia a természetfölöttitől való elfordulással is. Mert a természet mögött s vele szoros kapcsolatban ott a természetfölötti! Az embert és világát nem lehet büntetlenül kitépni a fölötte álló világból!

Szerencsére azonban az irodalom még nem zsugorodott össze végkép bűnügyi vagy szerelmi szenzációkról szóló minél egyszerűbb, minél izgalmasabb hírközléssé; nyers tények fölsorolásává; események tárgyilagossá; regisztrálásává; merő cselekmény-szövevényyé. S a Szó sem halhat meg olyan egykönnyen, mint elbúsult pillanatainkban hinnők. Mert költők mindig lesznek. Ha pillanatnyilag nem is lesz „megértésben“ részük, de lesznek. S nem tágítanak, mert nem tágíthatnak a maguk kifejezésétől, a maguk „játékos“ szavaitól. A közkeletű, szokványos, elnyűtt jel- és jelképrendszerrel nem érhetik be soha. Lételemük az új. Mert ők maguk az újak, a még soha itt nem voltak, ők mindig csak magukat adhatják. Egy belső világ lakói ők s onnan hordják soha sem hallott, új híreiket. Egész élet-magatartásukat ez a „más“ világ határozza meg. Másutt élnek, mint mi mindannyian, közönségesek. Csak egy valóságot ismernek: a szellemét. Oda, ebbe a valóságba emelnek át mindent. És éppen ez az elvonni és elvonatkozni tudás, a dolgok szellemi jelenséggé sűrítésének ritka képessége s elvalótlanítása: ez éppen a költők legsajátabb adománya, föladata, létjoga és ismételhetetlen újsága, önmaguk illetén újsága nélkül ők is csak közhelyek őrzői lennének, közkeletű mondókákat ismételő rokkant szócsőszők. Mert hiszen arra, hogy „valami külső dolgot mégegyszer külsőségesen visszaadjon az ember, sokmindenki képes lehet, de az, hogy valaki a belülvilágot úgy ábrázolja, hogy azok kinyilatkoztatásként hassanak — valóban ritka adomány. S csak az ilyenek kelthetik a szemlélőben vagy hallgatóban azt a meggyőződést, hogy ezt csak az az egyvalaki tudhatta, — az éppen, aki alkotta. Ilymódon egyszerűnek és pótolhatatlannak kell őt éreznie mindenkinek. (Burekhardt, i. mű. 326. 1.)

Az a sajátosság idegenség, ami költő és kora között gyakorta fönnáll, nagyrészt ebben leli magyarázatát. A sablonokra járó gondolkodás, a közhelyekre zsugorodott szellem nem értheti meg már a rendkívülit. Az elnyájkásodott, fölhígult érzelem képtelen fölfogni az igazi érzelem sűrűségét és túlságát. Innen van, hogy a költőt túl józan, rendkívüli iránt érzékét vesztett — netán agyonmechanizált? — kora gyakran „érthetetlennek“, túlzónak, természetellenesnek, szinte „bolondnak“ minősíti. Persze, hogy az! Vagy vájjon mondja-e azt egy rendes, köznapis ember, hogy: „bitóbánatok“, „emlékek tarlója“, „illatos vánkosan a múltnak“, „vágyak éhes csapata“, „mámor-gályák utasa“, „tűzcsóvás, felséges öröm“ (Ady), vagy: „fölöttünk a mennysátor gyolcs felhőket szárogat“, „ember-izzap“, „ember-pocséta“ (Arany) s más effélét?

A maga megszokott, éppen forgalomban lévő, szabványkifejezéseire ragaszkodó jámbor nyárspolgár azonban egyben téved! Téved t. i., ha azt hiszi, hogy a legegyszerűbb, a leghasználatosabb, a legközönségesebb szó, az ő közkeletű, nyűtt szava, a legkifejezőbb is egyúttal! Könnyen lehet, hogy éppen a legszokatlanabb, a legmerészebb kép az egyetlen, mi végérvényes megértéshez segít s villámszerűen átható világosságot képes gyűjtani bennünk — e mellett még a Szépség határtalan örömet és döbbenetet is adja. S a költő az, ki ismeri ezeket az egyetlen és leg-

pontosabb szavakat. Több ő a grammatikusnál, a tudósnál, ki csak a szavak testével foglalkozik; azok szociológiáját kutatja: származását, fajtát, viszonyát a többi szóhoz; rangját, helyét a kész mondatban. A költő, az író készíti a mondatokat a grammatikus számára, hogy legyen mivel bibelődnie. A költő a szavak új lelkét támasztja föl; új viszonyokat sző szavak és szavak között, hogy azokból új értelem szülessék, sohasem ízelet új ízekből és árnyalatokból s egyéb légius elemekből: illatokból, színekből, rejtett vonatkozásokból származó új értelem.

Költő az, aki tudja a végső szavakat. Az értelemnek olyan sűrűségeit ismeri, melyek a közönséges halandó előtt rejtve vannak. A köznapi ember csak az erős használatban meghígult, oldott, megkopott szavakat ismételteti. Az író hol helyreállítja a szavak őstelmét, őszamatát, hol mésalliance-szerűen frigyét kopulál régi és új, öreg és fiatal, közönséges származású és előkelő szavak között. Sohasem ismételi. Borzad a közhelyektől s legfőljebb játékként él velük, idézőjelben, díszül, mintegy csak illusztrációjával szövegének, mely csak az ő szavaiból állhat, legsajátabb szülőiteiből. Ha olyan írás, vers, költemény kerül eléd, oh Olvasó, mely köz-szavakkal, közdolgokról, szokásos formában értesít és semmi rendkívüliire sem döbbsz rá sehol, — tedd le sietve: nem költő műve az; csak gyászjelentés, eljegyzési vagy esküvői hír, vagy más efféle szellemi izgalommentes nyomdai közlemény! A költő önmélyéből bányássza elő kincseit. Ki nem azt teszi, csak kavics-fuvaros. Ide-odaszállítgatja a beszéd köznapi folyamában agyonkoptatott, értéktelen, sima, csörgő köveit. A műalkotásban, legyen az elbeszélő költemény, óda, ditiramb vagy szerelmes vers, mindig van valami végső és egyetlen. Nincs tovább és nincs máskép. Csak ő — a költő — és csak így teremthette. Hogy lassan-e és kinnal, vagy sietve, lázban, gáttalan ömlésben, — oly kérdések, melyeknek titkára halandó úgysem jöhet rá soha, mert az alkotás rejtélyes folyamatát áthatolhatatlan fátyol fedi. De az olvasó szempontjából mindez nem is lényeges, ő elégedjék meg a késszel, az előtte álló véglegessel és változhatatlannal. Az eredménnyel. Mert neki az úgyis megmond mindent és túlon túl sokat is ahhoz, hogy száját tátsa a bámulattól és szíve megremegjen a Szépség megdöbbszítő érintésétől.

„Mert lenni, hogyha nem fajulva-tengés,
Olcso időnek hasztalan soka ...“

Arany Jánosnak e két verssora fölött elfüstölöghetne az ember órákon át. E nem is olyan rendkívüli gondolatot bizonynal elmondhatná bárki más is, tán oldalakra szétterítve, okosan is és szépen. De így csak ő, — s ő is csak így! Mert bizonyos, hogy ő is próbálgatta másként s ki tudja — míg a játszó elme e végső szavaknál megállt s a végeredményben megnyugodott — hány száz változat villant át vagy cammogott keresztül a rozzant lantos bús szívéen? A szavak ősi varázserejének milyen elpusztíthatatlan hite kellett ahhoz, hogy a fáradt, öregedő férfi, élete útjának felén túl még egyre dibdáb szavakkal játszadozzék? És micsoda szent komolyság! Milyen mélységes tisztelete és szerelme a Szónak!

Igen: hit a szavakban! A szavak megváltó erejében hinni kell, hogy az élet ne legyen „fajulva tengés“! Hinni kell a Szépség szükségességében, mert másként az emberiét porba fullad, netán örök verekedéssé züllik. Hit nélkül nincs alkotás. Ugyan miért is lenne, ha nincs — miért? A költőben a hit ki nem alhatik. ő a megérintett ember. S minthogy ismeri a végső szavakat — valahonnan Túlról hozza őket — és tudja (köztünk pontatlanok és hanyagok, mindent elfelejtők és elveszítők között)

a pontosakat még, hallgassuk őt a Szépség isteni félelmével, — örülve annak is, hogy még bámulni tudunk.

S míg így egyrésztől joggal támad föl bennünk az aggodalom s a féltés a Szóért, hiszen nap-nap után tanúi vagyunk elközönségeseedésének, lejárásának s az irányában — még íróik részéről is — megnyilvánuló tiszteletlenségnek, vagy .legalábbis annak, mint játszva el még csodás új eszközeiben is (moziban, rádióban) szinte határtalanná nyílt esélyeit, másrészt azonban a soha ki nem alvó, örök emberi szépségtörekvés — ami időnkint csak néhány „korszerűtlen“ szellemben él — megnyugtat affelől, hogy a Szó nem halhat meg, csak éppen — átmenetileg — a fülek hiányoznak hozzá, hogy hallják.

A Szó nem halt meg hát, mert nem halhat meg, csak alszik. S csöndben várja föltámadását, újraéledését a költők műveiben. S az idők telje akkor fog elérkezni a Szó számára, mikor a ma még csak a nagyot halló, a rikácsolót fölfogó fülek megnyílnak újra a finomabb rezgéseknek. S ez az idő össze fog esni az igazi olvasó megszületésével. Annak az eljövendő olvasónak korával, ki az elnyálgásított érzelem eredendő sűrűségét újra képes lesz helyreállítani magában s ki az alig sejtetettet is meg fogja érezni tudni, — vagyis, aki maradéktalanul olvas; mögéje is olvas a szavaknak; az utat is olvassa, mely a szóhoz vezetett s így újra-alkotóan re-produkálja az olvasottat.

SZENTKÚTY PÁL